

В. К. Хлівний

*к. е. н., професор кафедри фінансів, декан фінансово-економічного факультету,
Державний вищий навчальний заклад "Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана"*

М. М. Степура,

*старший викладач кафедри фінансів, Державний вищий навчальний заклад,
"Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана"*

СУПЕРЕЧЛИВА СУТНІСТЬ ПОДАТКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО РИЗИКІВ БЮДЖЕТНИХ ВТРАТ

У статті досліджено вплив природи і змісту податків на їх фіскальну ефективність; аналізуються різні точки зору вітчизняних та зарубіжних науковців з питань економічного змісту податків та соціальної справедливості оподаткування; визначено чинники, що визначають сприйняття платником податкового обов'язку; наголошується на необхідності оптимально поєднання інтересів держави і платників для підвищення економічної ефективності податків.

The article is devoted to the influence of the nature and content of tax on their fiscal performance, analyzes the different perspectives of domestic and foreign scientists on the economic content of taxes and social justice of taxation, identified factors that influence the perception of the taxpayer's tax obligation; emphasizes the need for optimum combination of state interests and payers to improve the economic efficiency of taxes.

Ключові слова: податки, доходи бюджету, податкові ризики, бюджетні втрати, соціальна справедливність.

ВСТУП

Податки, з одного боку, є найпростішою категорією фінансової науки, це клітина фінансів на макrorівні, бо з них починається формування фінансових відносин на рівні держави. З іншого ж боку, це складне фінансове і суспільне явище, яке, на наше переконання, зумовлюється, по-перше, сприйняттям суб'єктами податкових правовідносин функціонального призначення податку, що породжують ризики бюджетних втрат; по-друге, використанням податку як важливого інструменту прийняття управлінських рішень в сфері державного впливу на соціально-економічні процеси.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Проблема значних втрат бюджету від оподаткування полягає, насамперед, в свідомій чи несвідомій діяльності суб'єктів оподаткування та їх сприйнятті податку. Саме тому метою даної статті є дослідження впливу природи і змісту податків на їх фіскальну ефективність.

РЕЗУЛЬТАТИ

Передусім джерело ризику криється в сутності податків. Так, еволюція і розвиток фінансових відносин, зокрема історія податків, доводить двоїстий характер виникнення податку. Як зазначає Кулишер І.М. [1, с. 75—77], перший вид податку (податок-контрибуція, данина) — це податок з переможених, пригнічених — "податок феодалного ладу"; другий вид — "податок буржуазного суспільства" має інший характер і виник як результат довгих переговорів різних представників влади (суспільного договору). Разом з цим, фінансова наука описує необхідність податків окремими теоріями. Перші — індивідуалістичні теорії (вигоди, обміну, послугавідплата, атомістична теорія) — були засновані на мінімізації втручання держави в економіку. Ці теорії дали можливість визначення необхідності та обов'язкового характеру податків, в основі яких покладене уявлення про договірне походження держави. Але ніякої добровільної домовленості за уплати податків не існує, "податки збираються не за домовленістю, а в силу примусової влади держави [2, с. 131]". Саме примусовий ха-

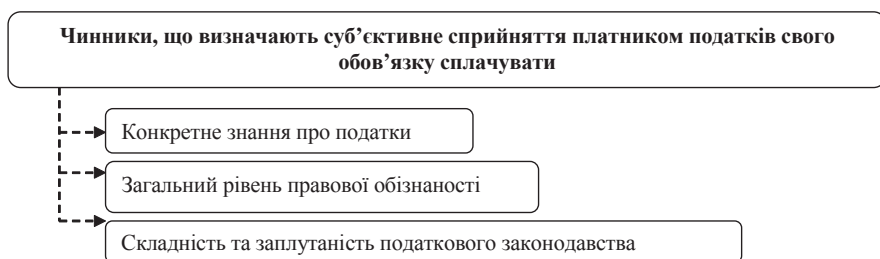

Рис. 1. Сприйняття платником податкового обов'язку

Джерело: складено авторами на основі [11]

ракти податку розкривають другі — колективні теорії (теорії колективних (суспільних) потреб). Саме для забезпечення "колективних (неподільних) потреб [2, с. 137]" мають використовуватись податки. Еволюцію історичного розвитку поглядів на природу податку Е. Селігман визначив наступним чином: податок-дар → податок-прохання → податок-допомога → податок-жертва → податок-обов'язок → податок-примус → податок-часка (доля), незалежно від волі платника. Ці висновки призводять до роздумів про різні уявлення платників про податки. Якщо тягар оподаткування для платника невеликий, то йдеться про податок — обов'язок; якщо він дуже великий — варто говорити про свавілля і податок — подать. На жаль, більшість вітчизняних платників податків через відсутність конкретних знань про систему оподаткування та низький рівень правової освіченості і всіх наслідків, що з них витікають, сприймають тягар податків як занадто високий та обтяжливий.

Варто звернути увагу на наукові підходи до визначення категорії "податок", у яких його сутнісні характеристики розкриваються без будь-якого взаємозв'язку з державними благами і навіть заперечується цей взаємозв'язок. Так, М. Фрідман і Нейман вважають, що податки — це примусові платежі, які стягуються на користь держави або общини, оскільки ці збори не є платою за спеціальні послуги держави чи общини [2, с. 92]. За таких умов зростанню державних витрат немає меж. Це породжує конфлікт між платниками та державою в процесі справляння податків. Конфлікт наростає, враховуючи спосіб реалізації фіскального інтересу держави. Л. Мацола доводив, що "податки завжди розробляються і визначаються тим класом, якому на даний час належить влада в державі. Тому панівні класи завжди будуть більше оподатковувати класи безвладні і лише тоді, коли вже нічого буде обкладати, або ж фіскальних надходжень не вистачатиме для нормального функціонування держави, вони волею-неволею переноситимуть частину обов'язкових платежів на себе" [3, с. 32]. Іншу позицію займав російський економіст XIX ст. М. Тургенев, який визначив, що податки є засобом для досягнення мети суспільства або держави, тобто мети, яку люди собі припускають об'єднуючись в суспільство або при утворенні держав. На цьому ґрунтується і право уряду вимагати податей від народу. Люди, з'єднавшись в суспільство і доручивши уряду владу верховну, доручили йому разом з цим і право вимагати податки. І. І. Янжул у 1898 р. довів, що "податки є та частка, визначена законом, яку держава вимагає з майна підданих для досягнення вищих цілей свого існування" [4, с. 241], тобто податки є односторонніми економічними пожер-

туваннями громадян або підданих, які держава або інші суспільні групи, внаслідок того, що вони є представниками суспільства, стягують легальним шляхом і законним способом з їхнього приватного майна для задоволення необхідних суспільних потреб та обумовлених ними витрат. О.О. Соколов у 1928 р. доводив, що "під податком потрібно зрозуміти їх примусовий збір, що стягується державною

владою з окремих господарюючих осіб або господарств для покриття вироблених нею витрат або для досягнення будь-яких завдань економічної політики без надання платникам його спеціального еквівалента" [5]. Американський економіст, представник австрійської школи в економічній науці, один із послідовників традиції Л. фон Мізеса М. Ротбард мав категоричні погляди на податки. Науковець вважає, що "всі інші особи і групи в суспільстві (за винятком окремо взятих злочинців, таких, як злодії й грабіжники банків) набувають свій дохід на основі добровільних контрактів: або продаючи товари і послуги споживачам, або актом дарування (тобто членство в клубі або асоціації, заповіт, отримання спадщини). Тільки держава видобуває свій дохід за допомогою насильства, погрожуючи жахливими стягненнями, якщо дохід не з'являється. Таке насильство відомо як оподаткування, хоча у менш розвинених часи його називали даниною. Оподаткування — це просто чисте злодійство, і злодійство це вражаючих масштабів, з якими ні один злочинець не зрівняється. Це примусове вилучення власності жителів або поданих держави" [6].

Отже, фінансова наука розглядає два головних аспекти змісту податків, обов'язковість чи примусовість; обов'язковість чи добровільність. Якщо виходити з фінансових реалій, то не можна не погодитися з думкою В. Л. Андрущенка та Ю. І. Ляшенка, що "точніша, ближча до дійсності інтерпретація податку як обов'язкового платежу". Обов'язковість є невід'ємним елементом справляння податків — установленої системи їх мобілізації, а примусовість — атрибутом їх стягнення, у тому числі й у безспірному порядку, тобто це один із видів своєрідних фінансових санкцій. Як примусовий збір податок розглядають Слуцький М.І., Твердохлебов В.М., Тургенев М.І. та інші [7, с. 524], Соколов О.О. [8, с. 247], Кучерявенко М.П. [9, с. 115], Мельник П.В. [10, с. 110] та інші вітчизняні і зарубіжні автори. З точки зору обов'язкового платежу податок визначений у працях вітчизняних авторів Василика О.Д., Крисоватого А.І., Опаріна В.М., Федосова В.М. та інші.

Підбиваючи підсумки дослідження ознак податків, в забезпеченні фіскального призначення оподаткування які породжують ризики, можна зробити висновок, що за фінансовою формою прояву податки — це обов'язкові, безеквівалентні, неповоротні, нецільові, регулярні платежі юридичних та фізичних осіб державі, призначені для фінансового забезпечення реалізації її функцій. З позицій держави — це головний спосіб формування її доходів та інструмент реалізації соціально-економічної політики. З позицій платників податків — це, з одного боку, форма перерозподілу їхніх доходів

на загальносуспільні потреби, а з іншого — матеріальний збиток, який породжує несприйняття податків платниками.

Таким чином, в самих підходах до визначення сутності податків виявляється конфлікт інтересів суб'єктів податкових правовідносин — обов'язковість як примус чи необхідність сплачувати. Тому, на наше переконання, доцільно оцінити соціально-психологічний аспект зіткнення цих інтересів.

Зауважимо, що суб'єктивному сприйняттю оцінки значення податку сприяють три основні чинники — тяга до конкретного, відсутність правової обізнаності та складність оподаткування (рис. 1)

Конкретне знання про податок — складність фіскальної інформації стає перепорою до об'єктивної оцінки ролі податку. Вітчизняне податкове законодавство, на жаль, не користується принципами Адама Сміта про ясність, чіткість та точність оподаткування. Ця запутаність сприяє тому, що найбільш проінформовані платники податків ухиляються від сплати податків.

На платника податків впливають не лише рівень доходу і особиста податкова ставка, але і його відношення до фіскальної системи і до того, на що витрачаються податки. В 50-х роках минулого століття німецький економіст Г.Шмольдерс став засновником нового напрямку знання — фіскальної психології, предметом якої оголосив податкове мислення людей, податкову етику. В 1973 р. він приходив до висновку, що ухилення від сплати податку не залежить безпосередньо від його об'єктивної значущості. Дослідження західних економістів вказують на те, що рівень ухилення від оподаткування залежить від багатьох чинників — як економічних, так і політичних, історичних, психологічних тощо. Серед найбільш важливих — рівень податкових ставок, ефективність та компетентність діяльності податкових органів, законотворчість платників податків, рівень довіри населення до діючої влади щодо ефективного використання нею коштів, отриманих від податків тощо.

Підходи до раціональності платника податків, засновані на економічній вигоді або на інших цінностях, не є достатніми, оскільки вони не відновлюють дійсного сприйняття платником податків. Вирішення деяких податкових загадок вимагає передивитись принципи, якими керується індивід при зборі, систематизації і обробці доступної інформації. Індивід раціональний в своєму протистоянні податкам, оскільки міркує таким чином: держава відповідальна за мій економічний стан, тому податок — засіб фінансування держави, звідси витікає, що я маю право не платити податок, якщо моє особисте положення не стабільне. Індивід швидше здійснює правопорушення в ситуації необхідності сплати податку, що розцінюється їм як втрата, ніж в ситуації відшкодування податку, яка розглядається як виграв.

Таким чином, стикаючись зі складністю процесу стягнення податку і розуміння міри ризику виявленого приховування доходу, платник податків будує конкретне судження. Французький вчений, державознавець, професор політичної соціології Паризького університету М. Дюверже в своєму дослідженні у 1990 р. виявляє, що в разі зменшення величини стягнення податків на чверть сума заявлених доходів збільшується. Більш того, англійські науковці приходять до думки, що тен-

денція до порушень залежить від числа неплатників, яких індивід знає особисто. Стосовно непрямих податків, за браком повної інформації про податки, ці податки не сприймаються як тягар, тоді як вони асоціюються платниками податків зі споживчою вартістю. Таким чином, в центрі ставлення індивіда до податків знаходиться інформація.

Узагальнимо, що жодна причина однозначно не пояснює соціальний феномен ухилення від оподаткування. Ухилення та уникнення від оподаткування обернено пропорційно, наприклад, до величини суб'єкта підприємницької діяльності, зважаючи на наявність легальних способів несплати податків, лазівок в податковому законодавстві і можливості застосовувати внутрішній аудит. У літературі з питань оподаткування ведуться запеклі суперечки про існування в законодавстві "податкових лазівок" та їх використання суб'єктами підприємницької діяльності для зменшення величини податкових зобов'язань, причому відмова від боротьби з податковими лазівками вважається аморальним. Але, як зауважив австрійський економіст Л. фон Мізес, "Що таке "податкова лазівка"? Якщо закон за щось не карає або не обкладає щось податком, то це не податкова лазівка. Це просто закон" [12, с. 115—116]. Тому зрозуміло, що і регламентування податкових правовідносин підштовхує індивідів до ухилення.

У ситуації незадоволеності рівнем оподаткування, індивід може: приховувати фінансові результати діяльності, протестувати або залишатися в рамках закону. Перед податковими органами держави приховування приводить до виникнення різного роду схем ухилення та уникнення від сплати податку, протест виражається в суспільних рухах проти діючої в державі системи оподаткування та податкової політики, а законопокірність полягає в збереженні фіскальної свідомості, нехай навіть пасивної.

Отже, когнітивне представлення податкової системи та системи оподаткування зображує різні соціологічні конфігурації податку довкола питання про податкову справедливість. Питання справедливості фінансова наука може трактувати як екзогенне та ендегенне поняття. Найбільш вдалою, на наш погляд, є визначення соціальної справедливості через сприйняття масовою свідомістю розподілу доходів та життєвих благ в суспільстві, а також існування рівних можливостей для самореалізації особистості в суспільстві. Схоже трактування цього поняття подано О. Богомоловим [13, с. 57]. Справедливість, без сумніву, відноситься до суб'єктивних понять та відчуттів. Її сприйняття є неоднаковим залежно від соціального статусу, загального рівня освіченості та ін. Але якщо в масовій свідомості будь-які явища і процеси сприймаються як справедливі та несправедливі, тоді ця проблема перевтілюється в об'єктивний фактор суспільного розвитку. Податкова система має виступати найважливішою умовою досягнення суспільної гармонії, через забезпечення соціальної справедливості.

З погляду проблем соціальної справедливості платниками податків мають бути всі члени суспільства, які отримують доходи. Прямі і непрямі податки у вирішенні цієї проблеми мають різне значення. Традиційно непрямі податки вважаються регресивними в соціальному плані,

Таблиця 1. Фактори, що впливають на надходження податку з доходів фізичних осіб до бюджету

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Фонд оплати праці, у % ВВП	33,00	34,96	35,39	33,97	36,38	37,70	38,71	39,06	41,12	49,70
Податок з доходів фізичних осіб, у % ВВП	4,30	4,79	5,06	3,83	3,92	4,19	4,83	4,83	4,86	4,66
Питома вага податку з доходів фізичних осіб у доходах зведеного бюджету України, %	15,5	23,8	24,9	20,9	17,6	18,2	21,6	22	22,3	22,6
Податкова заборгованість з податку з доходів фізичних осіб, у % ВВП	0,03	0,05	0,05	0,03	0,02	0,02	0,02	0,02	0,04	0,05
Питома вага податкової заборгованості з податку з доходів фізичних осіб в загальній сумі податкової заборгованості за податковими зобов'язаннями, %	1,07	0,77	0,99	0,98	1,38	1,83	2,11	2,56	3,52	3,89

Джерело: розраховано авторами на основі звітних даних Державної служби статистики та Державної податкової служби України.

тому що в сім'ях з невисокими доходами основна частина останніх витрачається на купівлю товарів першої необхідності — продукти харчування, одяг тощо, які, у свою чергу, є основними об'єктами оподаткування. У кінцевому підсумку ці сім'ї зі свого доходу сплачують відносно більшу частину податків, ніж сім'ї з середніми і високими доходами. Стягнення за високими ставками непрямих податків на предмети не першої необхідності, споживачами яких є сім'ї з досить високим рівнем доходів, дещо пом'якшує проблему соціальної справедливості, але не вирішує її. Переваги прямих податків у розв'язанні проблем соціальної справедливості пояснюються тим, що рівень оподаткування у цьому разі безпосередньо пов'язаний з доходами, які отримують фізичні та юридичні особи. Суперечки точаться навколо питань необхідності прогресивного оподаткування високих доходів. З погляду соціальної справедливості, особи, які мають високий рівень доходів, можуть сплачувати до бюджету відносно більшу частину доходів, при цьому відбувається перерозподіл коштів між населенням.

Варто згадати, що існують два загальні, але й альтернативні принципи оподаткування, які можна взяти за основу, аналізуючи справедливість податкової системи: 1) принцип вигоди (еквівалентності); 2) принцип податкоспроможності (платоспроможності). В колі науковців завжди точились дискусії з приводу останніх. Так, класик політичної економії А. Сміт використовував концепцію податкоспроможності для обґрунтування пропорційного прибуткового оподаткування. Його аргументи рівною мірою виправдовують принципи "податкоспроможності" та "вигоди". Він каже: "Піддані держави повинні, за можливості, відповідно до своєї здатності і сил, брати участь в утриманні уряду, тобто відповідно до доходу, яким вони користуються під заступництвом і захистом держави. Витрати уряду по відношенню до окремих осіб, які становлять населення великої нації, подібні до витрат з управління великим маєтком, що належить декільком власникам, які зобов'язані брати участь в них відповідно до своєї частки у маєтку" [14, с. 341] Але на практиці важко довести справедливість пропорційного

прибуткового податку. Чи можна вважати, наприклад, що індивід, який заробляє 100 тис. грн. на рік, здатний заплатити 15 тис. грн. податку з тією ж легкістю, з якою виплачує 1500 грн. той, хто заробляє лише 10 тис. грн. на рік. І для кого з даних суб'єктів це справедливо?

Англійський економіст і послідовник Д. Рікардо Дж. Мак-Куллох підтримує погляди А. Сміта і захищає пропорційність оподаткування: "Варто відмовитися ... від кардинального принципу стягування з кожного індивіда рівної частки їхнього доходу або влас-

ності, як ви опиняєтеся в морі, не маючи ні керма, ні компаса, і немає тоді тієї несправедливості або безглуздості, яких не можна було б від вас очікувати" [15, с. 142]. На противагу попередникам Е. Селігмен виправдовує прогресивність оподаткування в принципі податкоспроможності, що спирається на "здатність" платити. Відповідно до його доктрини, чим більше в людини грошей, тим простіше йому заробити ще. Передбачається, що чим більше людина має, тим легше вона може примножити свій капітал: "можна сказати, що для багатьох діє ... закон зростаючої прибутковості" [16, с. 291—292]. А раз його здатність платити зростає швидше, ніж його дохід, прогресивне оподаткування абсолютно виправдано. Але це не зовсім так. Бо, щоб заробляти гроші, потрібно постійно доводити свою корисність для споживачів. Якщо власник капіталу не в змозі вірно його вкласти, щоб він приносив користь споживачам, будь-яке багатство швидко зникає. Спроба дати раціональне обґрунтування принципу "податкоспроможності" спочиває на уподібненні податків добровільним пожертвуванням у фонди благодійних організацій. Так, Гроувс пише: "У разі сотень громадських організацій (общинних фондів, товариства Червоного Хреста тощо) передбачається, що кожен робить внески відповідно до своїх коштів. Держави — це різновид громадських організацій, призначених служити всім громадянам в цілому ... " [17, с. 36]. Основні положення теорії оподаткування за принципом платоспроможності розробив Дж. С. Мілль, відповідно до поглядів якого кожен індивід має вносити на користь держави "посильну частку" у вигляді податкових платежів. Для пояснення свого принципу Мілль використовує припущення про існування ідеальної держави. Часто теоретики і практики державних фінансів не враховують це припущення і роблять помилкові висновки.

Проф. А. М. Соколовська визначає справедливість як "загальність; недоторканість особистої свободи при обкладанні та стягненні податків; рівність (горизонтальна та вертикальна) [18, с. 22]". Основою реалізації принципу соціальної справедливості на думку Федосова В.М. та ін. є "встановлені орієнтири соціальної політики", що

"виступають первинним явищем, а податкова політика — вторинним" [19, с.50]. З чим ми погоджуємось.

Саме виходячи з прагнення справедливого рівномірного розподілу податкового тягаря, використовують три підходи до ставок оподаткування — прогресивна, регресивна та пропорційна. Аналізуючи досвід вітчизняної практики прогресивного та пропорційного оподаткування доходів фізичних осіб, можна дійти наступних висновків.

По-перше, введення в 2004 році єдиної ставки податку з доходів фізичних осіб мало на меті:

— зниження рівня тінізації оплати праці, за рахунок чого збільшувалась би податкова база і відповідно податкові надходження до бюджету. Як показує офіційна статистика, в 2003 році податкова база (фонд оплати праці) складала 35,39% ВВП, частка податку в ВВП — 5,06%; в 2010 році податкова база зросла до 49,7% ВВП, а рівень податку зменшився до 4,66% ВВП. Меті не досягнуто. (табл. 1);

— полегшення податкового адміністрування податку з доходів фізичних осіб в умовах, коли значна частина доходів населення не була транспарентна. Щодо першого випадку, такий ефект від введення плоскої ставки може мати лише разовий або короткостроковий характер. І це підтверджується офіційними даними (в 2004 році частка податку з доходів фізичних осіб в доходах зведеного бюджету становила 20,9%, а з 2005 по 2007 рр. має тенденцію до зниження. Останніми роками відновлюється тенденція до поступового зростання, але рівень 2003 року не досягнуто. (табл. 1.))

Що стосується другого випадку, то в податкових органах за останній рік був прийнятий Податковий кодекс та впроваджені інформаційно-комунікаційні технології, змінились методи і концепція податкового адміністрування, які дозволяють більш ефективно оброблювати та аналізувати великі масиви інформації.

По-друге, одним з найважливіших соціальних досягнень є введення прогресивної системи оподаткування, Ми частково підтримуємо ідею про певні переваги прогресивної шкали по відношенню до пропорційної при оподаткуванні податком з доходів фізичних осіб. Але не можна не виключати існування певного соціального ризику, який може виявитись у негативному впливі переходу на шкалу, яка вже застосовувалась в вітчизняній практиці і мала не кращі результати. Цей ризик може вплинути на рівень життя значної частини населення України, які не відносяться ні до багатих, ні до бідних.

Тому, якщо вводити прогресію в оподаткуванні доходів громадян, необхідним є розробка дієвої методики диференціації доходів громадян і відповідних податкових ставок. Поки її не буде, обґрунтованим є залишення пропорційної системи оподаткування доходів або, наприклад, помірної прогресії, що передбачена Податковим кодексом України в оподаткуванні доходів громадян із застосуванням двох ставок — 15% та 17%. Звичайно, оптимізація податкового тягаря, як елемент соціальної справедливості, є надзвичайно важливим інструментом державного впливу на суспільний добробут.

ВИСНОВКИ

Зазначимо, що, дбаючи про формування державних грошових фондів за рахунок податків і податкових

платежів та встановлюючи нові види та форми оподаткування, державні структури повинні провадити таку податкову політику, яка має оптимально поєднувати інтереси держави і платників податків. Однак використовувати інструменти забезпечення останнього (податкові пільги, прогресивне оподаткування та ін.) необхідно розумно, системно та обґрунтовано. Крім того, одним із стабілізуючих та інтегруючих факторів економічного розвитку є податкове адміністрування, зокрема податковий контроль, який має бути дієвим.

Література:

- Кулишер И.М. Очерки финансовой науки. — Петроград, 1919. — С. 75—77.
 - Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: учеб. пособие для студ. экон. спец. вузов / В.М. Пушкарева. — М.: Финансы и статистика, 2003. — 256 с.
 - Крисоватий А.І. Теоретико-організаційні доміанти та практика реалізації податкової політики в Україні: монографія. — Тернопіль: карт-бланш, 2005 — 371 с.
 - Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / Янжул И.И. — М.: Статут, 2002. — 555 с.
 - Соколов А.А. Основоположник учения о налогах. — И.И. Кучеров / Соколов А.А. — "Теория налогов". Москва. — ЮрИнфоР-Пресс, 2003г.
 - Власть и рынок: Государство и экономика / Пер. с англ. Б.С. Пинскера под ред. Гр. Сапова. — Челябинск: Социум, 2003. — 415 с.
 - История русской экономической мысли. В 3-х Т. Т.1. / Под ред. А.И. Пашкова. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. — С. 524.
 - Соколов А.А. Теория налогов. — М.: ООО "ЮрИнфоР" — Пресс, 2003. — С. 247.
 - Основы налогового права / под ред. проф. Н.П. Кучерявенка. — Х.: Легас, 2003. — С. 115
 - Мельник П.В. Развитие податковой системы в переходной экономике. — Ірпінь: АДПСУ, 2001. — 362 с.
 - Леруа М. Социология налога: пер. с фр. — М.: Дело, 2006.
 - Director A., ed. Defense, Controls and Inflation. — Chicago: University of Chicago Press, 1952. — P. 115—116.
 - Богомолов О. Нравственный фактор социально-экономического прогресса / О. Богомолов // Вопросы экономики. — 2007. — № 11. — С. 55—62.
 - Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Т. II. — С. 341.
 - McCulloch J.R. A Treatise on the Principle and Practical Influence of Taxation and the Funding System. London, 1845. — P. 142.
 - Seligman E. R. A. Progressive Taxation in Theory and Practice. — 2nd ed. — N. Y.: Macmillan Co., 1908. — P. 291—292.
 - Groves. Op. cit. — P. 36.
 - Соколовська А.М. Податкова система України: теорія та практика становлення. — К.: НДФІ, 2001. — С. 22.
 - Податкова система України: підручник / В.М. Федосов, В.М. Опарін, Г.О. П'ятаченко та ін.; за ред. В.М. Федосова. — К.: Либідь, 1994. — С. 50.
- Стаття надійшла до редакції 19.08.2011 р.*